

РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА В КОНТЕКСТІ ДИСКУРСУ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ СТАТТЯХ ВІКТОРА ПЕТРОВА

У статті простежено генетику проблеми української ідентичності і зумовленої нею рецепції творчості Шевченка. На прикладі літературознавих статей В. Петрова «Проблеми великої літератури», «Естетична доктрина Шевченка» окреслено систему психологічних і світоглядних координат ученого-письменника, що здатна започаткувати новий етап рецепції Шевченка і сприяти усвідомленню української ідентичності.

Ключові слова: українська ідентичність, модернізм, європеїзація, літературний канон.

В статье прослежена генетика проблемы украинской идентичности и обусловленной ею рецепции творчества Шевченко. На примере литературоведческих статей В. Петрова «Проблемы великой литературы», «Эстетическая доктрина Шевченко» определена система психологических и мировоззренческих координат учёного-писателя, которая способна положить начало новой рецепции Шевченко и способствовать осознанию украинской идентичности.

Ключевые слова: украинская идентичность, модернизм, европеизация, литературный канон.

In this article genetics of a problem of Ukrainian identity and a reception of works by Shevchenko which was influenced by this problem are observed on basis of modern researches. By using the articles of Victor Petrov like "Problems of the great literature" and "Aesthetic doctrine of Shevchenko" as an example the system of its psychological and of world-view coordinates was defined. This system could give birth to a new reception of Shevchenko and could help to realize the ukrainian identity.

Key words: ukrainian identity, modernism, europeanization, literary canon.

Проблема ідентичності є досить популярною серед української наукової спільноти. В літературознавчому аспекті вона визначається для України формулою між «Сходом і Заходом», що використовується не тільки для окреслення ситуації порубіжжя, а й указує на проблеми самоідентифікації, стратегічного напрямку розвитку країни. Зміст дискурсу визначає проблематику, що стосується концептуальних змін в українській культурі, – перетворення на основі власної моделі, позиченої з арсеналу традицій, або напрямок на модернізацію за західним зразком (свого роду бунт проти Батька, спробу руйнації усталеної ієрархії) [4, с. 40].

Саме полеміка навколо цих питань зумовила неоднозначність рецепції Шевченка в українській літературі, адже тривала історія розвитку шевченкознавства є віддзеркаленням філософії української ідеї.

Шевченка визнавали «народним поетом», вкладаючи в це поняття рецидив романтичного мислення (М. Костомаров та його сучасники П. Куліш, М. Добролюбов, М. Драгоманов), а згодом – основоположником

реалізму в українській літературі (за аналогією з Пушкіним у 1937 році), плекали культ «Великого Кобзаря» (ідеологи народництва І. Франко, С. Єфремов) і зрікалися його (М. Євшан, М. Семенко, М. Зеров, М. Хвильовий), називали стихійним матеріалістом (О. Корнійчук на VI пленумі Спілки письменників СРСР у 1939 році) [10, с. 445] і досліджували основи християнської етики у творчості (І. Власовський «Образ Т. Шевченка в світлі релігійної думки», 1961 рік; Ю. Бойко «Шевченко і релігія», 1971 рік), вважали націоналістом (С. Смаль-Стоцький «Т. Шевченко. Інтерпретації», 1934 рік), спільником російських революціонерів-демократів (М. Бельчиков «Т. Шевченко. Критико-біографический очерк», 1939 рік) і космополітом (Л. Генералюк «Універсалізм Шевченка: взаємодія літератури і мистецтва», 2008 рік), досліджували зв'язок творчості із фольклором (Ф. Колесса «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка», 1939 рік) і творчість у європейському контексті (Д. Наливайко «Шевченко у європейському контексті», 1988 рік) [9], випробовували Фройдом (С. Балей «3 психологій

творчості Шевченка», 1916 рік), міфологізували («Шевченко як міфотворець» Г. Грабовича, 1991 рік; «Шевченків міф України» О. Забужко, 1997 рік) і перетворювали на кітч, що (як художня категорія) «супроводжує демократизацію літератури, гомоненізацію стилю», відображає «половання на автентичність і вловлювання неповторної аури, яка не втрачається в процесі художнього опредмечення і не піддається мімікрії» [5, с. 259].

У монографії «Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу» [8] О. Забужко стверджує, що у випадку Шевченка йдеться не про те, що за умов «хвороби бездержавности» українська література за браком фахової національної філософії змушена була виконувати неіманентні для «нормальної» модерної літератури ідеологічну, просвітницьку, виховну, культурно-синтезуючу функції. У творчості Шевченка, насамперед у «Кобзарі», маємо справу з чимось «більшим, ніж поет», «із своєрідним абсолютом – символічно персоніфікованою, втіленою єдністю сутності й існування в межах національного світу: абсолют можна дискутувати, але його не можна обійти (драгоманівське «“Кобзар” є річ пережита», Семенкове, сорок років по тому, – «Я палю свій “Кобзар”», – вже імпліцитно, у згорнутому вигляді, маніфестували певну світоглядovu залежність, детермінованість тим самим «Кобзарем», від якого тим більше кортіло «звільнитись»»)» [8, с. 2, 7].

Нині, як ніколи, рецепція творчості Шевченка потребує всебічного переосмислення. Повернення наукового спадку забутих і знищених дослідників зумовило радикальну зміну вектора шевченкознавства: високий фаховий рівень та кількісне зростання сучасних досліджень ґрунтуються на потенціалі, закладеним ще культурою 1920-х років, адже «промовляє, і завжди промовлятиме до поколінь ця культура – сама за себе: вона ще адекватна ходові історії» [7].

Відповідно актуальність статті виявляється: по-перше, у проблемі визначення концепції української ідентичності (з її опорою на культуру), що має незаперечні генетичні зв'язки з модерністською спадщиною «розстріляного Відродження», по-друге, у розкритті потенціалу літературознавчих праць В. Петрова, що здатен започаткувати новий етап рецепції творчості Шевченка.

Тому метою статті є з'ясування рецепції творчості Шевченка в контексті дискурсу української ідентичності у статтях Віктора Петрова «Проблеми великої літератури», «Естетична доктрина Шевченка».

Проблема визначення концепції української ідентичності, а отже і проблема національно-культурного відродження, насамперед важливим поставила питання, яка саме культура потрібна Україні. Визначальним у цьому контексті стало ставлення до Заходу. Тотальне переосмислення цінностей, екзотичність і прагматичність світоглядних орієнтацій упродовж XIX-XX та на початку XXI століть орієнтують вектор проєктів модернізації української культури на європеїзацію. Польська дослідниця О. Гнатюк подібну тотожність «сюжетів зі зламу століть» пояснює, «по-перше типологічною схожістю позицій у ставленні до модерніза-

ційних викликів, по-друге, – проєктом трансформації наявної культурної ідентичності, опертим на концепції, що виникли в період творення новочасної української нації» [4, с. 24].

Найважливіші питання дискурсу модернізму в європейському контексті досліджували С. Павличко, Т. Гундорова, В. Агеєва. Так, С. Павличко в монографії «Дискурс модернізму в українській літературі» [10], аналізуючи етапи становлення та розвитку українського модернізму «не як набору стильових, формальних або жанрових принципів, а як певної мистецької філософії, певної моделі літературного розвитку в нашому столітті» [10, с. 27], доводить, що терміном «модернізм» в українській літературній історії позначені явища різних періодів і часто – діаметрально протилежного змісту. Така амбівалентність, на її думку, спричинила кризу модернізму, що у результаті так і не відбувся в повному обсязі. Досліджуючи тотальне переосмислення модерністами класичного канону, Павличко визначає причину їх загальної нездатності створити новий канон на зміну зруйнованому, старому: адже модернізм як діалектика нового, що ніколи не може реалізуватися, вивершитися до кінця, створюючи канон класиків втратив би свою сутність [10, с. 33].

До речі, Т. Гундорова в монографії «Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї» [6] вважає, що саме модернізм (або «культура розриву») із притаманним йому простором «безґрунтяства», поколінням, яке втратило свого Батька у прагненні переінакшити канон української літератури з шевченківського на сквородинівський, генетично пов'язаний з усвідомленням представниками сучасної культури своєї відкинутості, полишеності, генераційного розриву (звідси – і криза маскулітності, пов'язана зі «зміщенням патріархального центру» [6, с. 11], і деконструкція символічного образу матері, і відчуття вакууму як наслідок ревізії історичного минулого, пам'яті, і, зрештою, поняття «хвороби» як іманентної ризи теперішньої культури).

Кризу «шевченкоцентричного» канону і пошуки альтернативної традиції, що постала як необхідна передумова модернізації культури у 20-і роки, досліджує і В. Агеєва в монографії «Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича» [1]. Розкриваючи тематичну розмаїтість зацікавлень письменника-ученого, митця-інтелектуала, що охоплює огляди нової філософської та богословської літератури в контексті актуальних екзистенційних дискусій, статті та есеї з проблем розвитку української літератури, праці про генезу європейської ідеї та її зв'язок з українським національним рухом, дослідниця акцентує увагу на тому, що для В. Петрова як і для неокласиків ідеологічною атмосферою 20-х років була актуалізована необхідність «вчитися у Європі». Провідною в цьому контексті стала теза про українську традицію, що в певні періоди літературного розвитку (добу бароко, модернізм) була традицією європейською, органічно засвоюючи європейський досвід [1, с. 106, 109]. Заперечення неокласиками центральної концепції української інтелектуальної історії і культури – народництва у його етнографічному провінціалізмі було необхідною умовою модернізації культури.

Разом із численними епігонами органічне українство Шевченка (прив'язаність до ландшафту, фольклору, перечуленість щодо «минулої слави»; мова, що (за визначенням І. Костецького) звузила «українське життя до одної-єдиної теми») уособлювало для модерністів ту небезпечну форму провінціалізму, що загрожувала прищепленням не лише топографічної, а й егоцентричної хутірської свідомості. Завданням альтернативного канону було його урізноманітнення, врахування тих традицій, які довгий час були маргіналізованими. Враховуючи актуальність селективного принципу канону (найголовнішим фактором якого є критерій оригінальності (Г. Блум «Західний канон») [2]) як «мистецтва пам'яті, автентичного підмурівка культурологічного мислення» [2, с. 43], В. Агєєва зазначає: «Неокласикам цілковито чужим було обмежувально-заборонне, сектантськи-схоластичне трактування канону й традиції. Врешті, збагачення отої блумівської літературної Пам'яті – одна із засад неокласичної програми, до того ж ця настанова протистоїть безпам'ятній ідеології ранніх радянських років» [1, с. 354].

Заперечуючи концепцію культурної ідентичності, що спирається на протекціонізм етнічного акценту, і разом з тим усвідомлюючи роль світоглядних засад Шевченкової спадщини, котрі в цілості української культури повинні спрацьовувати як «етно-диференціюючі» [8, с. 7], Віктор Петров у статті «Проблеми великої літератури» [12] розмірковує над рівнем вітчизняного письменства з позиції літературознавця, філософа, соціального дослідника.

«Градації культур! Шекспір, з одного боку, і Котляревський – з другого!.. Улас Самчук з цього приводу пише: “Ромео і Юлія завдали собі значно більше ТРУДУ глибше, ширше виявити свої почуття, ніж Наталка Полтавка і Петро. Гамлет ставить проблеми бути чи не бути куди ученніше, ніж Москаль Чарівник!”. І він продовжує: “Це саме з жалем мусимо ствердити між Толстим і Нечуєм-Левицьким. Ми можемо написати проти Толстого безліч розтрощуючих брошур, але що ми хочемо собі тим допомогти? Дистанція між “Кайдашевою сім'єю” та “Анною Кареніною” від цього аж ніяк не зменшиться» [12].

Проблему великої літератури Віктор Петров вважає проблемою соціологічною, літературознавчою. Намагаючись актуалізувати дошевченківський образ поета – не пророка, не вісника, а Учителя Життя, причини відсутності в Україні великої літератури за наявності великих письменників Петров шукає у філософських поглядах Сковороди: «Якщо хочеш виміряти небо, землю і моря – повинен спочатку виміряти себе» («Наркіс»). Отже, саме у «відшуканні власних шляхів», [12] власної ідентичності полягає, за Петровим, та проблема, яку не здатне подолати не лише сучасне йому українське письменство, а й українська нація.

Говорячи про Шевченка як генія, В. Петров зосереджує свою увагу не на персоні, а на феномені, по-суті, говорячи сучасною термінологією, він досліджує дискурси, котрі формуються навколо його постаті. Демонструючи глибокий аналіз феномену

хуторянства, В. Петров досліджує його у соціокультурному контексті. «Шевченко був “селюком”, він не знав, як писати правильно і писав неправильно, з похибками, нескладно і неохайно. В цьому й полягає геніяльність Шевченкових «Гайдамак». Своїх «Гайдамак» Шевченко написав геніяльно через свою неможність написати канонічну річ» [12]. Для В. Петрова немає очевидних істин так само, як і очевидних наслідків. Витоки Шевченкової геніяльності він убачає у природній даності, не зіпсованій схоластичним вишколом: «Порівняймо Шевченка-поета з Шевченком-малюром. В живопис він потрапив через майстерню Брюлова, через Академію. Він умів малювати правильно. Він мав диплом. І малюнки його безперечно талановиті, але аж ніяк не геніяльні. Якщо б Шевченко прийшов у літературу, як письменник, а не як учень Брюлова, він писав би талановито, але, певно, не краще за Куліша» [12].

В. Петров переконаний: бажання «причісувати» Шевченка виникає із заперечення його геніяльності, а точніше – із сприйняття його геніяльності як сліпої «стихийної обдарованості», «геніяльності домороба», і окреслює проблему – не лише літературознавчу, а й світоглядну, яка заслуговує глибокого аналізу в усьому розмаїтті своїх соціокультурних виявів та основ, – проблему визначення літературної доктрини Шевченка, в широкому розумінні – проблему визначення доктрини української ідентичності.

Статтю «Естетична доктрина Шевченка» [11] В. Петров починає епатажним твердженням: «Народництво створило культ Шевченка. Антинародники наважились на блюзнірство: вони зреклись Шевченка» [11]. Однак констатує, що із плином часу, в 40-і роки, неокласична критика Шевченка втратила свій сенс, вичерпалася патетика народників, наукове шевченкознавство виявилось аморфним, не створивши жодної концепції Шевченка-поета. «Реальності 20-х років сьогодні стали здобутками мемуарних споминів. У перспективі часу, Шевченко потребує іншого сприйняття й нових оцінок» [11].

Не називаючи Шевченка сюрреалістом, В. Петров досліджує геніальний вихід за межі як формальної, так і естетичної норми: «Геніяльність Шевченка починається там, де він переступає за межі школи... В поезії творча свобода Шевченка регламентована жадними приписами, дипломами, медалями, іспитами, оцінками комісій, порадами учителів. Тут не існувало для нього нічого, що його зв'язувало б. Літературна недосвідченість не ставила перед ним жадних побічних, привнесених ззовні вимог школи, стилю і форми» [11]. Аналізуючи поему Шевченка «Сон», Петров робить висновок, що й епіграф, взятий з Іоанна: «Дух істини, его, же мир не может прияти, яко не видим его, ніже знаем его», – і прикінцеві рядки: «Отаке то приснилось диво. Чудне яесь!.. Таке тільки сниться юродивим та п'яницям. Не здивуйте, брати любі, що не своє розказав вам, а те, що приснилось» [11], – є нічим іншим як «проголошенням літературної доктрини» [11]. Теза епіграфу і теза останніх рядків – це філософсько-містична формула, якою Шевченко «стверджує, як догму “сон юродивих і п'яниць” ... маяччеве зміщення плянів деформованої

реальної дійсності» [11], що характеризується виразним революційним підтекстом: «Не примара задля патології примар п'яниці, не проблема парапсихології юродивого, а революційна функція маячної деформації дійсності. Гротеск обернено на політичний памфлет, запис сну на акт лютої, пекучо-неприятної царененависти» [11]. Саме ця теоретична декларація, на думку Петрова, покладена в основу систем образів як у поемах, так і в ліричних поезіях Т. Шевченка.

Прийом сну та маячіння, «революційної функції» візії задля деформації дійсності, до речі, використовує і сам Петров у романі «Без ґрунту». Так, саме під час дрімоти в уяві головного персонажа Ростислава Михайловича постають образи тисячоліть, він «пересуває грані», «одкриває нові межі». А коли він напідпитку, розмірковує про а-історизм, обмеженість українського народу, блюзнірське ставлення до метафізичних речей (перетворення Церкви на музей).

Завершуючи статтю аналізом теми метафізичного ридання душі (поезія «Чого мені тяжко, чого мені нудно...»), яку започаткував Сковорода, а Шевченко самобутньо розвинув, створивши сюрреалістичний образ серця – відособленої самості, Петров демонструє і свою схильність до кордоцентризму і підсумовує: поезія Шевченка лишається поза доктринами будь-якої літературної школи, бо вибудована відповідно до літературної доктрини самого автора. «У Шевченка слід шукати не проявів романтизму або реалізму, а шевченкізму, розкриття його власної, своєї літературної доктрини, основ теорії, розробленої ним із сполучення Біблії, фольклору, історизму, революційного патосу й

творчих фантазмагорій поета» [11]. Доречними з цього погляду є і міркування Ю. Шереха: «Шевченко – володар всіх історично заповіджених українській поезії стилів, їх руйнівач, комбінатор і поглиблювач, дерзновенний експериментатор і геніальний синтетик – глибоко національний і цілком позахуторянський» [13, с. 215].

Така реценція Шевченка стверджує оригінальність і самодостатність його літературної традиції, а в широкому розумінні – й української культури. Визначена Петровим літературна доктрина Шевченка – «шевченкізм», що існує поза теоретично визнаними поняттями й нормами на перетині фольклору, стилю, релігії і «творчих фантазмагорій», допомагає висвітлити доктрину української ідентичності – «українізму», що знаходить себе на перетині різноманітних впливів і цивілізацій. Провінціалізм, яким дорікали Шевченка, у перспективі часу виявляється гарантом збереження власної ідентичності українців, проте справжньою «провінціалістичною», що загрожує українській культурі, на думку Петрова, є бажання копіювати Європу. Європейська культура – безперечний взірць, до якого треба прагнути, однак не варто сприймати його як міру власної неповноти.

Таким чином, літературознавчі статті Віктора Петрова не тільки містять потенціал для започаткування нового етапу реценції Шевченка, а й потребують поглибленого аналізу як певна система психологічних і світоглядних координат, що сприяє усвідомленню української ідентичності та її узгодженості із загальнолюдськими вартостями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агєєва В. Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича : [монографія] / В. Агєєва. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Гарольд Блум ; [пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семківа]. – К. : Факт, 2007. – 720 с.
3. Веретейченко І. Поняття європеїзму у трактуванні Соломії Павличко [Електронний ресурс] / І. Веретейченко. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_gum/naukma/Fil/2009_98/04_veretejchenko_va.pdf.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискурси про ідентичність [Електронний ресурс] / О. Гнатюк. – Режим доступу : http://www.ehu.lt/files/periodicals/CrossRoad_1-2_2005.pdf.
5. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії [Електронний ресурс] / Т. Гундорова. – Режим доступу : <http://litakcent.com/2008/11/10/ro-knyzhku-tamary-hundorovoji-kitch-i-literatura/> <ЛітАкцент>.
6. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї : [монографія] / Т. Гундорова. – К. : Грані-Т, 2013. – 548 с.
7. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса [Електронний ресурс] / О. Забужко. – Режим доступу : <http://exlibris.org.ua/zabuzko/r04.html>.
8. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу [Електронний ресурс] / О. Забужко. – Режим доступу : http://royallib.ru/read/zabuzko_oksana/shevchenk_vmf_ukrani_sproba_flosofskogo_analzu.html#20480.
9. Зібрання творів про Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pyatka.in.ua/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=102&dir=DESC&order=name&Itemid=151&limit=10&limitstart=20.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / Соломія Павличко // Теорія літератури / [передмова М. Зубрицької]. – К. : Основи, 2002. – 679 с.
11. Петров В. Естетична доктрина Шевченка. До поставлення проблеми [Електронний ресурс] / В. Петров. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/statti/93-viktor-petrov-estetychna-doktryna-shevchenka-do-postavlenia-problemy>.
12. Петров В. Проблеми великої літератури [Електронний ресурс] / В. Петров. – Режим доступу : <http://historians.in.ua/index.php/statti/750-viktor-ber-petrov-problemy-velykoi-literatury>.
13. Шерех Ю. Стилі сучасної української літератури на еміграції / Ю. Шерех // Не для дітей. Літературно-критичні статті й есеї. – Нью-Йорк : Пролог, 1964. – 415 с.